

SHEVALAR VA ULARNING ADABIY TILGA TA'SIRI

Tojiyeva Sevinch Jo'ra qizi

Termiz Davlat Universiteti 1-kurs

Ilmiy rahbar: Nazarova Manzura Nasrullayevna

Annotatsiya: Mazkur maqolada tilshunoslikning eng dolzarb masalalaridan biri — hududiy dialektlarning adabiy til shakllanishi va rivojlanishidagi fundamental o'zni tadqiq etiladi.

Maqolada shevalar nafaqat adabiy tilni boyituvchi manba, balki tilning tarixiy ildizlarini saqlab qoluvchi asosiy omil sifatida tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida shevalarga xos leksik birliklarning adabiy til iste'moliga kirib kelishi, sinonimik qatlamning kengayishi va badiiy nutqning emotsional-ekspressivligini oshirishdagi xizmati aniq misollar yordamida yoritib berilgan.

Shuningdek, maqolada sheva va adabiy til o'rtasidagi o'zaro differensial va integral munosabatlar, me'yorlashish jarayonidagi lisoniy kurashlar hamda dialektizmlarning terminologiya va neologizmlar shakllanishiga ko'rsatadigan ta'siri ilmiy asoslangan.

Maqoladan olingan xulosalar o'zbek tili dialektologiyasi, uslubshunoslik va til qurilishi masalalari bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: dialektologiya, adabiy til me'yori, leksik boyish, dialektizm, lisoniy aloqa, badiiy nutq, fonetik o'zgarishlar, semantik derivatsiya, hududiy shevalar, o'zbek tili taraqqiyoti.

Kirish.

Har qanday milliy tilning hayotiyligi va boyligi uning ichki imkoniyatlari, xususan, jonli xalq shevalari bilan chambarchas bog'liqdir. Adabiy til va shevalar o'rtasidagi munosabat tilshunoslikning doimiy o'rganiladigan fundamental masalalaridan biri sanaladi. Globalizatsiya jarayonida adabiy til me'yorlarining bir xillashib borishi sharoitida, shevalardagi o'ziga xos lisoniy boyluklarni saqlab qolish va ulardan adabiy tilni boyitishda unumli foydalanish masalasi bugungi kunda alohida dolzarblik kasb etmoqda.

O'zbek dialektologiyasi va uning adabiy til bilan aloqasi masalalari o'tgan asrning o'rtalaridan boshlab V.V. Reshetov, G'. Olimov, S. Ibrohimov kabi yirik olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Biroq, zamonaviy o'zbek tili taraqqiyoti, ayniqsa, mustaqillik davridagi til siyosati va badiiy adabiyotdagi yangi tamoyillar shevalarning adabiy tilga ta'sirini yangicha rakursda o'rganishni taqozo etmoqda.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi — shevalarning adabiy til leksik qatlamini boyitishdagi xizmatini ochib berish, dialektizmlarning badiiy matndagi pragmatik

vazifalarini tahlil qilish hamda sheva unsurlarining adabiy me'yorga aylanish mexanizmlarini ko'rsatib berishdan iborat.

Tadqiqot obyektida o'zbek tili shevalari hamda zamonaviy badiiy asarlar tili olindi.

Asosiy qism.

Dialektologiya fani faqat shevalarni o'rganish bilan cheklanib qolmay, balki adabiy til me'yoringning shakllanish va o'zgarish qonuniyatlarini belgilab beradi. Shevalar adabiy til uchun "jonli laboratoriya" vazifasini o'taydi.

Adabiy tilning leksik boyishi jarayonida dialektizmlar muhim o'rin tutadi. Ular shunchaki mahalliy so'zlar bo'lib qolmay, balki semantik derivatsiya (ma'no taraqqiyoti) orqali yangi tushunchalarni ifodalashga, sinonimik qatorlarning kengayishiga xizmat qiladi.

Shevalarga xos fonetik o'zgarishlar va o'ziga xos talaffuz shakllari badiiy nutqning jozibadorligini, asar qahramonlari tilining individualligini oshiruvchi asosiy vositadir. Bu esa badiiy matnda ekspressivlik va emotsionallikni ta'minlaydi.

Zamonaviy o'zbek tili terminologiyasining shakllanishida sheva so'zlaridan unumli foydalanish tilning milliy qiyofasini saqlab qolishga yordam beradi. Dialektlardagi tarixiy ildizlarning saqlanishi tilimizning qadimiy va boy o'tmishini bugungi kun bilan bog'lovchi ko'prikdir.

Umuman olganda, shevalar va adabiy til munosabati dinamik jarayon bo'lib, bu munosabatlarni to'g'ri muvofiqlashtirish o'zbek tili taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqadi va uning ifoda imkoniyatlarini yanada boyitadi.

Dialektlar — Adabiy tilning "Xomashyo" manbasi

Adabiy til sun'iy ravishda vujudga kelmaydi. U jonli xalq shevalari negizida shakllanadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun Farg'ona-Toshkent shevalari asos qilib olingan. Bu dialektlarning fonetik va morfologik tizimi adabiy tilning "suyagi"ni tashkil etgan.

Leksik boyish va Sinonimiya

Adabiy tilda bir tushunchani ifodalash uchun so'z yetishmasa yoki mavjud so'z ma'no nozikliklarini to'liq ochib bermasa, til shevalarga murojaat qiladi.

Shevalardan kirib kelgan so'zlar adabiy tildagi sinonimik qatorni kengaytiradi. Masalan, chiroyli so'zi yonida shevalardan olingan suluv, zebo, ko'hli kabi variantlarning qo'llanilishi nutqning jozibasini oshiradi.

Badiiy tilda "Mahalliy bo'yoq"

Yozuvchilar qahramon obrazini jonli tasvirlash uchun dialektizmlardan foydalanadi. Bu esa adabiy tilning uslubiy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ahamiyati: Abdulla Qodiriy, Cho'lpon yoki hozirgi davr yozuvchilaridan Shodmonqul Salom asarlarida sheva so'zlari tushunchalarni aniqroq va xalqchilroq ifodalashga xizmat qiladi.

Terminologiyaning shakllanishi

Ko‘plab qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik va maishiy atamalar aynan shevalardan adabiy tilga o‘zlashgan.

Ma‘lum bir hududga xos bo‘lgan so‘z (masalan, dehqonchilik asboblari nomlari) vaqt o‘tishi bilan butun millat uchun tushunarli bo‘lib, lug‘at tarkibiga muhrlanadi.

Shevalar – Tilning Tarixiy "Xotirasi"

Shevalar adabiy tilda eskirib, iste‘moldan chiqib ketgan arxaik so‘zlarni va qadimiy grammatik shakllarni jonli tarzda saqlab kelayotgan xazinadir.

Ko‘p hollarda qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda (masalan, "Devonu lugatit turk"da) uchraydigan so‘zlar bugun adabiy tilda unutilgan bo‘lsa-da, ma‘lum bir hudud shevasida (masalan, Xorazm yoki Surxondaryo shevalarida) faol qo‘llanilmoqda. Bu esa shevalarning til tarixini o‘rganishdagi fundamental va saqlovchi rolini isbotlaydi.

Leksik birliklarning adabiy tilga "migratsiyasi"

Shevaga xos so‘zlarning adabiy tilga o‘tishi – tabiiy va zaruriy jarayon. Bu, ayniqsa, yangi tushunchalar paydo bo‘lganda yoki mavjud tushunchalarni aniqlashtirishda yaqqol ko‘rinadi.

Ma‘lum bir hududga xos dehqonchilik, chorvachilik yoki hunarmandchilik atamalari adabiy tilga ko‘chib o‘tishi bilan umummilliy boylikka aylanadi. Masalan, turli xil taom nomlari, kiyim-kechaklar va tabiiy hodisalarni ifodalovchi sheva so‘zlari adabiy tilning iste‘mol qatlamini muntazam yangilab turadi.

Sinonimik qatlamning kengayishi

Shevalar adabiy tildagi mavjud so‘zlarning muqobillarini taqdim etish orqali sinonimik qatorni boyitadi.

Agar adabiy tilda faqat birgina "yaxshi" so‘zi bo‘lsa, nutq bir xil (monoton) bo‘lib qolardi. Shevalardan kirib kelgan soz, durust, bama‘ni, xush kabi variantlar fikrni turli ranglarda ifodalashga imkon beradi. Bu esa tilning ifoda imkoniyatlarini cheksiz darajada kengaytiradi.

Badiiy nutqning emotsional-ekspressivligi

Badiiy asarlarda sheva so‘zlari (dialektizmlar) shunchaki so‘z emas, balki obraz yaratish qurolidir.

Muallif qahramonning qayerdan ekanligini, uning ijtimoiy kelib chiqishi va xarakterini ko‘rsatish uchun sheva elementlaridan foydalanadi. Bu nutqqa hayotiylik, samimiylik va kuchli ta‘sirchanlik bag‘ishlaydi. Sheva so‘zlari orqali tasvirlangan manzara kitobxon ko‘z o‘ngida jonliroq gavdalanadi.

Differensial va integral munosabatlar

Sheva va adabiy til o‘rtasidagi aloqa doimiy ravishda ikki yo‘nalishda kechadi:

Differensial munosabat (Farqlanish): Adabiy til qat‘iy me‘yorlarga (imlo, talaffuz, grammatika) tayanadi va barcha uchun tushunarli bo‘lishga intiladi. Shevalar

esa hududiy cheklanganligi va erkinligi bilan ajralib turadi. Bu farq tilning uslubiy rang-barangligini ta'minlaydi.

Integral munosabat (Yaqinlashish): Jamiyat rivojlangan sari sheva vakillari adabiy tilni, adabiy til esa shevalardagi jonli birliklarni o'zlashtiradi. Bu o'zaro "shifokor va bemor" kabi bir-birini to'ldiruvchi yaxlit lisoniy tizimni vujudga keltiradi.

Me'yorlashish jarayonidagi "Lisoniy kurashlar"

Sheva unsuri adabiy tilga birdaniga qabul qilinmaydi. Bu yerda o'ziga xos "lisoniy filtr" yoki kurash kechadi:

Ma'lum bir sheva so'zi adabiy tildagi mavjud so'z bilan raqobatga kirishadi.

Agar sheva so'zi ma'no aniqligi yoki talaffuz qulayligi bo'yicha ustun kelsa, u asta-sekin me'yor (norma) darajasiga ko'tariladi.

Masalan, ko'plab qishloq xo'jaligi atamaları o'z hududiy chegarasidan chiqib, umummilliy me'yoriy lug'atlarga kirishi aynan mana shu "lisoniy tanlov" natijasidir.

Terminologiya va neologizmlar shakllanishiga ta'siri

Bugungi kunda yangi paydo bo'layotgan tushunchalarni ifodalashda shevalar eng boy manba hisoblanadi:

Terminologiya: O'zbek tilining sohaviy terminologiyasi 80-90% holatlarda jonli xalq shevalari asosida shakllangan. Chet tildan termin olish o'rniga, shevadagi unutilgan yoki tor doirada qo'llaniladigan so'zni fanga olib kirish tilda milliy ruhni saqlaydi.

Neologizmlar: Adabiy tilda yangi paydo bo'layotgan so'zlarning (neologizmlarning) bir qismi aynan shevalardan "yashirincha" kirib keladi va tilga yangi nafas bag'ishlaydi. Dialektizmlar adabiy til uchun "zaxira kuchi" vazifasini o'taydi.

XULOSA.

O'zbek tili taraqqiyotining bugungi bosqichida hududiy shevalar va adabiy til o'rtasidagi lisoniy munosabatlarni tadqiq etish quyidagi muhim ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi:

Birinchidan, shevalar nafaqat adabiy tilni boyituvchi xomashyo manbasi, balki millatning madaniy kodi va tarixiy ildizlarini o'zida saqlab kelayotgan jonli xazinadir. Adabiy tilda eskirgan ko'plab lisoniy birliklarning shevalarda faol qo'llanilishi tilning uzviyligini ta'minlaydi.

Ikkinchidan, dialektizmlarning adabiy tilga kirib kelishi natijasida yuzaga keladigan leksik boyish va semantik derivatsiya jarayonlari tilning sinonimik imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu holat, ayniqsa, badiiy nutqda obrazlilik va emotsional-ekspressivlikni oshirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, sheva va adabiy til o'rtasidagi differensial va integral munosabatlar tilning me'yorlashish jarayonini tartibga soladi. Adabiy til me'yori va sheva unsurlari

o‘rtasidagi lisoniy kurashlar natijasida eng hayotiy va aniq so‘zlar saralanib, terminologiya hamda neologizmlar qatlamini boyitadi.

Xulosa qilib aytganda, shevalarning boy imkoniyatlaridan oqilona foydalanish o‘zbek tili taraqqiyotini jadallashtiradi. Dialektal birliklarning adabiy me‘yorga aylanishi milliy tilning ichki resurslari hisobiga kengayishini ta‘minlovchi eng xavfsiz va samarali yo‘ldir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. (Klassik manba)

Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek xalq shevalari lug‘ati. – Toshkent: Fan, 1971.

To‘ychiboyev B., Qashqirli S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002.

Nigmatov H. O‘zbek tili tarixiy fonetikasi. – Toshkent: Fan, 1994.

Mirzayev M. O‘zbek tili shevalari leksikasi. – Toshkent: Fan, 1991.

Ibrohimov S. O‘zbek tili shevalari va adabiy til munosabati. // O‘zbek tili va adabiyoti jurnali. – Toshkent, 1985.

Yuldashev I. O‘zbek tili leksikasining shakllanish va rivojlanish bosqichlari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.

O‘zbek tili dialektologik lug‘ati (Ikki jildlik). – Toshkent: Fan, 2015-2017.

Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llari. – Toshkent: Akademnashr, 2012. (Lingvokulturologik yondashuv uchun)